

DOI 10.33099/2618-1614-2019-6-1-25-30

УДК 355.02(477)

В. І. Алещенко,

*доктор психологічних наук, професор,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського*

Морально-психологічне забезпечення сил оборони держави

Стаття присвячена дослідженню розвитку морально-психологічного забезпечення сил оборони держави на сучасному етапі. Проведено аналіз проекту Концепції розвитку морально-психологічного забезпечення, за результатами якого встановлено, що на концептуальному рівні єдиного нормативного документа із зазначеного виду всебічного забезпечення не існує і розроблена Концепція загалом відповідає основним положенням Доктрини застосування сил оборони держави.

Підкреслено, що ефективного здійснення морально-психологічного забезпечення сил оборони можливе лише на основі загальнодержавних політичних установок, детально розроблених програм із залученням зусиль органів державного і військового управління всіх рівнів.

Внесено пропозиції та зауваження щодо змісту проекту Концепції, які доцільно враховувати під час підготовки її остаточного варіанта.

Ключові слова: концепція, морально-психологічне забезпечення, сили оборони, єдина модель морально-психологічного забезпечення, складові морально-психологічного забезпечення, морально-психологічний стан, педагогічна складова.

© В. І. Алещенко, 2019

Постановка проблеми. Вирішальною силою у війні завжди була і залишається людина з її професійними, морально-психологічними і бойовими якостями. Сучасній гібридній війні проти України, що характеризується випереджальним розвитком новітніх технологій, сил і засобів негативного впливу на морально-психологічний стан (МПС) особового складу, нам необхідно протиставити сильну сторону Збройних Сил України (ЗСУ), сил оборони – якісну перевагу особового складу, його високий бойовий дух, мотивацію професійно захищати Батьківщину (зрозуміло, за відповідного озброєння й технічної оснащеності).

На сучасному етапі актуальним завданням є подальший розвиток морально-психологічного забезпечення (МПЗ) сил оборони держави, до яких належать ЗСУ, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на котрі Конституцією та законами України покладені функції із забезпечення оборони держави [1].

У діяльності командирів, штабів, структур МПЗ сил оборони виключно важливе місце посідає цей вид забезпечення як один з видів усебічного забезпечення військ (сил). [2] Між тим, як показав п'ятирічний досвід організації МПЗ, застосування угруповання військ Збройних Сил України, інших військових формувань під час виконання завдань у зоні операції Об'єднаних сил (антитерористичної операції), попри функціонування відповідних структур МПЗ у ЗСУ, органів управління по роботі з особовим складом (персоналом), система МПЗ має ознаки помітних збоїв.

Проблемними питаннями в організації виду забезпечення на теперішній час залишаються: відсутність єдиних поглядів на реалізацію людського фактора в інтересах національної безпеки та оборони України; недосконалість нормативно-правової бази у військово-гуманітарній та соціальній сферах, що визначає організацію роботи структур МПЗ, роботи з особовим складом ще з 1998 р.; нескоординованість системи управління МПЗ підготовки та застосування військ (сил), виконання бойових (навчально-бойових) завдань у силах оборони; різний статус, різноманітність структур МПЗ та їхніх повноважень; розходження в системах підготовки та перепідготовки кадрів, відсутність державного замовлення на їх підготовку у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України оперативного та стратегічного рівнів; застарілі методики оцінювання та прогнозування морально-психологічного стану особового складу; значне відставання технологій і методик протидії негативному інформаційно-психологічному впливу (ІПВ), усієї системи захисту МПС військ і населення; наявність гострих соціальних проблем військовослужбовців, необхідність упровадження загальноєвропейських стандартів у життєдіяльність військ у процесі євроатлантичної інтеграції; відсутність єдиної системи розробки, замовлення та закупівель технічних

засобів ПІВ, яке призводить до неефективних фінансових витрат; розбалансованість системи взаємодії з державними, місцевими органами управління, громадськими та релігійними об'єднаннями в інтересах удосконалення військово-патріотичного виховання. Існує нагальна потреба в піднятті рівня наукового, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення структур МПЗ, підвищення їхнього престижу й авторитету.

Отже, нинішній стан справ вимагає від системи МПЗ сил оборони формувати у військовослужбовців високу моральну готовність та психологічну здатність виконувати бойові завдання; ефективно вести інформаційно-пропагандистське та психологічне забезпечення військ (сил); сприяти реалізації соціальних гарантій військовослужбовців, членів їхніх сімей, цивільного персоналу, осіб, звільнених з військової служби; об'єднувати військові колективи, зміцнювати військову дисципліну та правопорядок, задовольняти духовні потреби військовослужбовців і членів їхніх сімей. Існує нагальна потреба прийняття Концепції розвитку морально-психологічного забезпечення (МПЗ) сил оборони (Концепція) та розроблення рекомендацій щодо її нормативного закріплення [3].

За цих умов перед військовою, педагогічною, психологічною науками постає завдання визначення концептуальних поглядів, які поєднують знання, вміння й набутий бойовий досвід і надають порівняно конкретні пояснення необхідності розробки Концепції МПЗ сил оборони України в сучасній гібридній війні. Це допоможе підвищити спроможності сил оборони, їхню здатність досягти потрібного результату під час виконання завдань оборони в певних умовах відповідно до визначених сценаріїв дій та з використанням наявних ресурсів [4].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У психолого-педагогічній літературі накопичений чималий досвід розгляду проблеми ефективності системи МПЗ у ЗСУ, яка була висвітлена в наукових працях В. І. Алещенка, В. Г. Безбаха, О. В. Бойко, В. І. Осьодла, О. Д. Сафіна, В. В. Стасюка, В. С. Чорного, С. Є. Талаура, В. Г. Дикун та ін. Різні аспекти організації МПЗ у силових структурах розглядалися у наукових працях і дослідженнях науковців О. О. Іллюка, Б. М. Олексієнка, Є. М. Потапчука та ін. У деяких роботах аналізуються тільки окремі складові МПЗ, без їх комплексного взаємозв'язку, не досліджується набутий досвід при виконанні спільних завдань у зоні проведення операції Об'єднаних сил (антитерористичної операції). Зміни, спрямовані на досягнення стандартів НАТО, застосування збройних сил та інших військових формувань, отриманий ними бойовий досвід гостро поставили на порядок денний необхідність розробки та обґрунтування Концепції розвитку морально-психологічного забезпечення сил оборони. До цієї роботи долучилися фахівці Головного управління МПЗ ЗСУ і запропонували її до широкого обговорення науковцями [3, 5, 6].

Існуюче нині розуміння МПЗ сил оборони має неоднозначне тлумачення в різних наукових джерелах, що не

сприяє визначенню його сутності та змісту і має наслідком зниження його ефективності; велика кількість теоретичних розробок щодо здійснення МПЗ поки ще не доведена до рівня практичних рекомендацій (документів) та застосування у практиці сил оборони. З огляду на це постає завдання розробки порядку переходу до єдиної системи МПЗ сил оборони, що і визначає актуальність цієї статті.

Отже, метою статті є аналіз і розробка єдиних концептуальних поглядів і підходів стосовно сутності, завдань, напрямів, порядку організації та вдосконалення системи МПЗ сил оборони, які викладені у проекті Концепції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Різноманітність поглядів на організацію та зміст МПЗ, неузгодженість дій, відсутність сучасного науково-методичного апарату цього виду забезпечення діяльності ЗСУ спонукали керівництво Міністерства оборони України очолити цю роботу.

Так, перший заступник Міністра оборони України Іван Руснак зазначає, що «тема є важливою, тому що Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних Сил України та інші органи військового управління знаходяться в стані реформування. В певній мірі ми впроваджуємо стандарти Альянсу, і з другої сторони, Збройні Сили України виконують бойові завдання – протистоять агресії на сході України. А весь особовий склад, підрозділи, війська в цілому охоплені таким видом забезпечення, як морально-психологічне забезпечення» [7].

Більше ніж за 27 років цієї роботи в ЗСУ досягнуто багато. Розроблено нормативно-правову базу, на якій ґрунтується цей вид усебічного забезпечення. Зміст, структура поняття МПЗ визначаються та регламентуються доктринами, директивами, наказами, настановами, викладені в підручниках та навчальних посібниках і сприймаються повноцінним видом забезпечення застосування ЗСУ. Командири (начальники), штаби, фахівці структур МПЗ, науково-педагогічні працівники зробили свій вагомий внесок у підтримання військової дисципліни та правопорядку, належного морально-психологічного клімату у військових колективах. Запроваджуються ефективні системи стратегічних комунікацій у діяльність органів сектору безпеки та оборони, інститут військового капеланства, інформаційно-психологічні операції, формується необхідне медійне середовище, застосовуються новітні технології в роботі з особовим складом. І хоча інформаційна складова гібридної війни застала нас практично зненацька, на сьогодні Україною, її Збройними Силами, силами оборони вже отриманий унікальний досвід протистояння інформаційній агресії, який щонайменше слід досліджувати й урахувати під час підготовки фахівців.

Положення про Генеральний штаб ЗСУ, затверджене Указом Президента України № 406 від 6 квітня 2011 р. (зі змінами), визначає, що однією з функцій, що покладаються на Генеральний штаб, є здійснення планування та організація МПЗ повсякденної життєдіяльності,

підготовки та застосування Збройних Сил. Головне управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України розробило проект Концепції розвитку морально-психологічного забезпечення сил оборони, який був винесений на обговорення представників сил оборони держави, науковців, фахівців. На думку розробників, Концепція має визначити загальні напрями, механізм реалізації розвитку системи та організації МПЗ сил оборони держави. Важливо додати і визначення напрямів і строків формування такої системи. У науці будь-яку систему, зокрема і МПЗ, характеризують поняття надійності та стійкості, життєздатності в умовах підготовки та застосування військ (сил), якщо вона має механізм постійного оновлення, адаптації, якщо вектор (напрямок і сутність) її розвитку в часі відповідає інтересам усієї системи всебічного забезпечення, яка існує в ЗСУ, інших силових структурах. Отже, головною метою Концепції є пошук нових шляхів реформування й удосконалення існуючої системи МПЗ, роботи з персоналом сил оборони з урахування «гібридної війни» на сході країни та відповідними сучасними соціально-політичними реаліями в державі.

Проведений автором аналіз змісту проекту Концепції показав, що весь документ складається з восьми розділів (не нумерованих). У загальній частині прописано, що Концепція визначає механізм розвитку системи та організаційні засади МПЗ як сукупності функціонально взаємозв'язаних сил, засобів, технологій і методик впливу на свідомість, психіку та морально-психологічний стан особового складу сил оборони. Погоджуючись із таким формулюванням, до правової основи слід додати, що вона ґрунтується, зокрема, і на вимогах Доктрини застосування сил оборони, затвердженої наказом Верховного Головнокомандувача ЗСУ від 17 серпня 2018 р. [3].

Проблема, яка потребує розв'язання. Концепція визначає основні проблеми, які знижують ефективність системи МПЗ сил оборони, стримують її подальший розвиток. Основних проблем згадано сім. Пропонується залишити не більше п'яти проблем, які стосуються ЗСУ, інших сил оборони, обговоривши та узгодивши їх з представниками сил оборони.

На думку автора, недоцільно включати проблеми недостатньої ефективності системи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та органів військового управління, на які покладене завдання МПЗ та які діють в інтересах підтримки сил оборони (такі завдання в їхніх функціях не визначені); фрагментарний та поверхневий характер змін у системі соціального та правового захисту особового складу сил оборони, зосередженість на вдосконаленні окремих її параметрів, відсутність єдиних поглядів щодо відповідності пільг та соціальних гарантій критеріям стандартів НАТО (потребує конкретизації).

У розділі «Шляхи розв'язання проблеми» визначені 11 шляхів. Їх доцільно оптимізувати і привести розділ у відповідність до вимог Регламенту Кабінету Міністрів

України (постанова Кабінету Міністрів України № 95 від 18 липня 2007 р.), сформулювавши їх з урахуванням пріоритетності питань формування, підтримання і поновлення морально-психологічного стану особового складу.

Мета і строки реалізації Концепції. З метою – «оновлення та ефективне функціонування системи морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування сил оборони, спрямованої на якісне виконання ними завдань за призначенням», – погоджуємося. Що стосується порядку реалізації Концепції, то вона включатиме низку послідовних кроків і буде здійснена у два етапи (зрозуміло, на період виконання Державної програми розвитку ЗСУ на період до 2020 р.). Доцільно конкретно визначити, що передбачається на першому етапі (до кінця 2019 р.) та на другому (до кінця 2020 р.).

У подальшому реалізація цієї Концепції буде здійснена шляхом: створення системи психологічного супроводу та декомпресії (кого?) з урахуванням досвіду збройних сил провідних держав світу, зокрема за підтримки міжнародних ініціатив. «Декомпресія» – це форма психологічної реабілітації. Інші форми в Концепції не визначені, наприклад національно-патріотична підготовка тощо.

Що стосується розділу «Основний зміст, напрями, складові та завдання морально-психологічного забезпечення», то він не враховує завдання Доктрини застосування сил оборони держави. Так, не визначені три з восьми основних завдань МПЗ сил оборони, передбачених цим керівним документом:

- організація заходів із захисту особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу противника та заходів контрпропаганди (з огляду на особливості сучасної гібридної війни, становлення інформаційного суспільства загалом, це потребує окремої уваги);
- роз'яснення особовому складу норм міжнародного гуманітарного права, вимог щодо екологічної безпеки, особливостей поведіння із цивільним населенням, військовополоненими тощо та необхідності їх дотримання в бойових умовах;
- формування та підтримання в особового складу необхідного рівня морально-психологічного стану.

Що стосується складових МПЗ, то їх у Концепції визначено дві:

- 1) інформаційно-пропагандистське забезпечення – 14 завдань;
- 2) психологічне забезпечення – 13 завдань.

У змісті не прописані фундаментальні основні принципи як основні вихідні положення системи МПЗ, її побудови. Напрями, складові та завдання МПЗ сил оборони повинні уточнюватися та доповнюватися нормативно-правовими актами ЗСУ, а також інших утворених відповідно до законів України військових формувань (сил оборони).

На наш погляд, необхідно прописати співпрацю з НАТО та досягнення до 2020 р. сумісності стандартів (Указ Президента України № 240/2016 «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» від 6 липня 2016 р.:

«...досягнення оперативної сумісності ЗСУ та інших складових сил оборони у відповідності із стандартами НАТО»).

З огляду на це потребує додаткового вивчення та врахування досвід морально-психологічного впливу, практики роботи інституцій соціального та гуманітарного спрямування в арміях країн НАТО (США, ФРН, Франції, Великої Британії, Польщі та ін.).

Загалом зазначений розділ переобтяжений формулюваннями, завданнями та за змістом (обсягом), наближений до положення (інструкції) або настанови. Потребує уточнення понятійно-категоріальний апарат. Це важливий момент, проте потрібна конкретика.

Цікавим є наступний розділ – «Організація і керівництво морально-психологічним забезпеченням», у якому передбачаються уніфіковані організаційно-штатні структури сил оборони. І проблема тут – не лише в поглядах на створення нових організаційно-штатних структур чи зміну їхніх назв. Чи сприятиме це порозумінню керівників відповідних органів управління сил оборони? Потрібен діалог з колегами з інших силових структур, єдність і зацікавленість у тому, щоб розвивати вид забезпечення, а не міняти назви оргструктури. Час покаже, якими і в чиєму підпорядкуванні вони будуть.

Концепція повинна передбачати відповідь на запитання щодо *Порядку переходу до єдиної системи МПЗ сил оборони*. Для організації ефективної координації заходів переходу до єдиної системи МПЗ у структурах сил оборони держави доцільно *створити міжвідомчий орган та розробити механізм реалізації Концепції та його ресурсне забезпечення*.

На думку автора, Міжвідомчу робочу групу доцільно створити при Міжвідомчій комісії Ради національної безпеки і оборони України, яка готує пропозиції щодо визначення й уточнення основних цілей і завдань МПЗ, що стоять перед силами оборони держави; визначає ступінь інтеграції (уніфікація, робоча взаємодія) структур МПЗ під час реалізації окремих заходів; бере участь в узгодженні відомчих підпрограм; сприяє створенню правових, організаційних, матеріально-технічних, кадрових, наукових, фінансових та інших умов для безперервного функціонування єдиної системи МПЗ у мирний та воєнний час; здійснює контроль за перебігом реалізації Порядку і готує пропозиції за результатами оцінювання її ефективності.

Головними виконавцями заходів є структури сил оборони держави, які розробляють відомчі підпрограми, що визначають конкретні заходи і забезпечують їх реалізацію; організують і проводять конкурсний відбір виконавців конкретних науково-дослідних робіт, включених у відомчі підпрограми, відповідно до законодавства; визначають джерела фінансування відомчих підпрограм, а також необхідні витрати з кожного заходу (з розрахунками та обґрунтуваннями).

Що стосується підготовки фахівців МПЗ, то великим плюсом є те, що в ньому пропонується створити уніфіко-

вану системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів сил оборони.

Підготовка фахівців МПЗ здійснюватиметься у вищих військових навчальних закладах, військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти (згідно з державним замовленням) з урахуванням національного досвіду та стандартів підготовки збройних сил провідних держав світу, навчання за кордоном.

Єдина система МПЗ сил оборони, кожна її складова, елемент мають передбачати *реалізацію таких спільних завдань*:

- розроблення єдиних нормативно-правових актів і статутних документів, що регламентують МПЗ підготовки і застосування військ (сил);
- створення і реалізацію уніфікованих відомчих підпрограм МПЗ;
- заходи щодо інформаційно-пропагандистського, психологічного, соціально-правового, культурологічного забезпечення, захисту особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу, підтримки військової дисципліни серед військовослужбовців;
- проведення військово-соціологічних досліджень;
- організацію забезпечення технічного забезпечення МПЗ;
- оптимізацію та вдосконалення системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів відповідних структур МПЗ;
- організацію фінансово-економічного забезпечення єдиної системи МПЗ.

Фінансування заходів з реалізації Концепції визначене за рахунок і в межах видатків, передбачених у Державному бюджеті України на відповідний рік для Збройних Сил України, а також інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, органів спеціального призначення з правоохоронними функціями та інших джерел, не заборонених законодавством.

Як зазначено в Концепції, вона *сприятиме*:

- координації зусиль і виробленню єдиних поглядів щодо МПЗ виконання силами оборони завдань за призначенням;
- розробленню єдиних теоретико-методологічних основ та приведенню нормативно-правових актів складових сил оборони з питань організації МПЗ підготовки та застосування сил оборони у відповідність з вимогами сьогодення;
- упорядкуванню функцій і завдань структурних підрозділів МПЗ сил оборони з урахуванням специфіки їхньої діяльності;
- переходу до єдиних стандартів системи МПЗ сил оборони з урахуванням національних особливостей та імплементації стандартів НАТО;
- упровадженню інноваційних технологій і методик щодо формування, підтримання та поновлення МПС особового складу сил оборони, професійно-психологічного відбору, інформаційно-психологічного впливу на психіку

та свідомість військовослужбовців, співробітників і працівників сил оборони з урахуванням національного досвіду і досвіду збройних сил провідних держав світу;

- нарощуванню спроможностей інформаційно-психологічної взаємодії та соціальних комунікацій щодо формування в особового складу сил оборони свідомого ставлення та психологічної готовності до виконання завдань за призначенням;

- упровадженню в практику діяльності сил оборони позитивного досвіду МПЗ;

- створенню необхідних умов для відтворення національних та імплементації європейських цінностей, зміні ментальності (психологічних установок) особового складу сил оборони;

- налагодженню взаємодії з питань організації МПЗ між складовими сил оборони в інтересах виконання завдань за призначенням;

- приведенню системи підготовки та підвищення фахового рівня службових осіб структурних підрозділів МПЗ сил оборони у відповідність із вимогами сьогодення з урахуванням національного досвіду і стандартів збройних сил провідних держав світу;

- оновленню матеріально-технічної бази МПЗ сил оборони;

- створенню сприятливих умов для розвитку наукової та науково-технічної діяльності з питань МПЗ.

Отже, на сьогодні для вирішення зазначених завдань організації переходу до єдиної системи МПЗ сил оборони держави необхідно:

- обґрунтувати і дати загальне наукове визначення поняттю «морально-психологічне забезпечення сил оборони держави» та його складовим, визначити та обґрунтувати загальну систему МПЗ;

- забезпечити координацію зусиль та єдність поглядів законодавчих і виконавчих органів влади, органів військового управління у ЗСУ та інших силах оборони на проблеми організації МПЗ особового складу і визначення в цьому процесі ролі структур МПЗ;

- після узгодження із зацікавленими особами запропонувати єдину структуру органів управління МПЗ у всіх військових формуваннях держави;

- поєднати підходи до розробки матеріально-технічних, психолого-педагогічних та інформаційних технологій, форм і методів МПЗ військовослужбовців;

- забезпечити узгоджені дії державних та військових органів управління щодо цілеспрямованої підготовки необхідних кадрів до виконання функціональних завдань за призначенням у визначеній системі МПЗ сил оборони держави. Існуючі освітньо-кваліфікаційні характеристики, за якими готуються фахівці за напрямом «військово-соціальне управління», передбачають набуття компетенцій, котрі дадуть випускникам змогу набуття певних знань, умінь та їх практичного застосування в організації та проведення заходів МПЗ.

Аналізуючи викладені вище проблемні питання, вимоги до організації системи МПЗ, роботи з особовим

складом у ЗСУ, силах оборони (попри неодноразове реформування структур), ми доходимо висновку, що вона загалом витримала випробування часом, практикою, не була знехтуваною та потребує подальшого розвитку.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Загалом проект Концепції є прийнятним, але окремі його положення потребують узгодження з іншими нормативно-правовими актами (або їх скасування), зокрема з Указом Президента України № 28 «Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України» від 12 січня 2004 р. та наказом Міністерства оборони України № 142 «Про введення в дію Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) Збройних Сил України» від 5 травня 1999 р. Відтак, з урахуванням пропозицій та зауважень доцільно в короткі терміни доопрацювати її.

У результаті переходу до єдиної системи МПЗ сил оборони, має бути досягнуто:

- в *організаційному* плані – створення єдиної системи управління МПЗ сил оборони держави, здатної ефективно вирішувати покладені на неї завдання;

- в *оперативному* плані – зміцнення МПС особового складу (персоналу);

- в *економічному* плані – оптимізація витрат фінансових ресурсів, що виділяються органам виконавчої влади на МПЗ.

Підсумком виконання заходів з переходу до єдиної системи МПЗ має стати: реалізація національно-духовного потенціалу, моральних та психологічних можливостей особового складу сил оборони, поновлення його високого морально-психологічного стану, стійкість свідомості до негативного ІПВ та цілеспрямованих деморалізуючих зусиль противника в бойовій обстановці, узгодженість і координованість дій відповідних структур сил оборони держави, їх здатність ефективно виконувати завдання за призначенням. Єдині підходи до реалізації людського фактора, формування в особового складу стійкого МПС у сучасній гібридній війні є сьогодні ключовою стратегією, яка повинна посідати особливе місце в роботі командувачів, командирів (начальників), органів управління сил оборони нашої держави. Ефективність системи МПЗ сил оборони можлива лише на основі загальнодержавних політичних установок, детально розроблених поглядів на цей вид діяльності, відповідних програм і планів із залученням зусиль органів державного і військового управління всіх рівнів.

Перелік літератури

1. Закон України «Про національну безпеку України» // Відомості Верховної Ради. – 2018. – № 31. – Ст. 241.

2. Доктрина застосування сил оборони держави. Наказ Верховного Головнокомандувача ЗС України № 20 від 17 серпня 2018 р. – ДСК-ОП.

3. *Алещенко В. І.* Деякі питання реформування структур сектору безпеки і оборони України / В. І. Алещенко //

Проблеми будівництва сектору безпеки і оборони України та шляхи їх вирішення: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 3 березня 2016 р.). – К. : НУОУ, 2016. – С. 90–93.

4. Воєнна доктрина України, затверджена Указом Президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 р.

5. *Бойко О.* Кому вигідно зруйнувати систему морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України і сил оборони держави? / О. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://enigma.ua/articles/komu_vigidno_zruynu-](https://enigma.ua/articles/komu_vigidno_zruynu)

[vati_sistemu_moralbno_psikhologichnogo_zabezpechennya_zbroynikh_sil_ukraini.](#)

6. Морально-психологічне забезпечення у ЗС України : Підручник : У 2 ч. – Ч. I / [В. М. Вилко, В. М. Грицюк, В. Г. Дикун]; за заг. ред. В. В. Стасюка. – К. : НУОУ, 2012. – 464 с.

7. У Києві відбувся круглий стіл з питань морально-психологічного забезпечення сил оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/news/2019/01/14/ukievi-vidbuvsya-kruglij-stil-z-pitan-moralno-psihologichnogo-zabezpechennya-sil-oboroni/>.